

Poszukiwanie formy dworku zarzewskiego

Maria Nowakowska

Niniejsze opracowanie powstało jako efekt realizacji projektu z Budżetu Obywatelskiego Łodzi. Jego celem jest uzupełnienie tekstu dr Jerzego Głowackiego *Rys historyczny i lokalizacja dworku Załęskich* o informacje dotyczące możliwych form architektonicznych wspomnianej budowli.

W pierwszej kolejności przypomnieć należy wnioski, do których doszedł dr Głowacki. Jednym z najważniejszych jest niewątpliwie fakt, że „dwór Załęskich” jest określeniem mylącym. Sugeruje on, że dwór powstał z inicjatywy jednej rodziny, był jej rodową siedzibą, prawdopodobnie wzniesioną na terenie prywatnej wsi. Zgromadzone w toku kwerendy informacje i wyciągnięte z nich wnioski przeczą wszystkim tym supozycjom.

Zarzew u początku swojego istnienia (XVI w.) był własnością duchowną, a następnie – od XIX wieku – rządową. Wsią zarządzał sołtys, który mógł, ale nie musiał mieszkać w jej obrębie. W tym celu pobudowano sołtysówkę – budynek zapewne okazałszy od pozostałych, jednak – jak wynika z ustaleń – daleki od powszechnego wyobrażenia o rezydencji.

Na bazie zgromadzonych materiałów wyodrębnić można dwie główne fazy istnienia zabudowy dworkowej na terenie wsi Zarzew. Podobnie jak dr Głowacki przyjmuję dla całego tekstu jedną pisownię nazwy wsi, która w dokumentach archiwalnych występuje w licznych wariantach.

Faza I – wiek XVI-XVII

Pierwsza siedziba sołtysa została wzniesiona ok. 1584 r., gdy dokonano formalnie lokacji Zarzewa. Jej mieszkańcem został Maciej Piętka. Na obecnym etapie badań nie dysponujemy żadnymi wskazówkami, które pozwalałyby na precyzyjne ustalenie jej formy architektonicznej. Z archiwaliów wyłania się obraz Zarzewa jako niewielkiej, niezbyt dochodowej wsi, co pozwala założyć, że sołtysówka była budynkiem skromnym.

Błędem byłoby poszukiwanie dla niej analogii wśród okazałych dworów królewskich czy magnackich. Nie zachowała się żadna informacja, która wskazywałaby na dworek w Zarzewie jako siedzibę biskupią, która rzeczywiście mogłaby być wystawnym budynkiem. Należy więc brać pod uwagę przede wszystkim kameralne w skali założenia wiejskie. Analizując charakterystykę tego typu budownictwa „rezydencjonalnego” w XVI wieku w środkowej Polsce, możemy przyjąć, że **zarzewski dworek był niewielkim w skali, parterowym obiektem drewnianym, kryty słomą lub gontem, zapewne o konstrukcji zrębowej lub sumikowo-łatkowej albo kombinacji tych dwóch rozwiązań.**

Przywołać tu można słowa Glogera z *Encyklopedii staropolskiej*, z hasła dotyczącego dworów wiejskich. Autor rozpoczyna wywód od czasów najdawniejszych (wszystkie cytaty przytaczam z zachowaniem oryginalnej pisowni):

„Jeżeli za doby Piastów zamki obronne budowano jeszcze z drzewa, a nawet zamek krakowski na Wawelu do r. 1306 był drewniany i dopiero Kazimierz W. zaopatrzył Polskę w kilkadziesiąt zamków murowanych – nie ulega zatem wątpliwości, że wszystkie dwory ziemiańskie w owych czasach były także nie z cegły lub kamienia, ale z drzewa wznoszone. Dach słomiany, ściany niewysokie, okna niewielkie a zato potężne wewnątrz piece i wysoki ostrokół dębowy dokoła domu – oto były zapewne główne cechy naszych najdawniejszych dworów ziemiańskich.”¹

Założyć można, że w okresie przed 1584 r. w Zarzewie taka forma zabudowy nie zaistniała, opis daje nam jednak wyobrażenie o rozwiązaniach, z których mogli czerpać późniejsi budowniczowie. Szczególnie istotne dla naszych rozważań są wnioski Glogera zamieszczone w dalszej części hasła:

„W naszych zabytkach nie spotkamy tego systemu [ramowego, *des pans de bois*, czyli szachulca i muru pruskiego – przypis autorki], bo w budownictwie polskim panuje przeważnie system blokhausowy, z pniów poziomo układanych na sobie i wiązanych w zrąb przez zacięcie na węglach tak zwane »w zamek«, »w kier«, lub »w węgieł«. [...] W budowlach stawianych na zrąb z ociosanych bierwion modrzewiowych, jodłowych lub sosnowych [...] bywał w wieku XVI-XVIII ciekawy układ narożnych alkierzy, jak np. we dworze w Czarnożyłach pod Wieluniem. [...] Dwory podobne w wieku XVI i XVII nie były nigdy piętrowe.”²

Informację o braku (a wedle współczesnych źródeł: **niewielkiej popularności**) **na naszych terenach rozwiązań ramowych, czyli szachulcowych** (wypełnienie ubijaną gliną z domieszkami w postaci trocin, gałęzi, słomy, etc.) **lub z muru pruskiego** (wypełnienie cegłą) należy zapamiętać. **Dworek zarzewski był niemal na pewno budowlą zrębową**, z układanych poziomo pni.

Na uwagę zasługuje również wzmianka o **alkierzach**. Należy na wstępie wyjaśnić, że w tej partii tekstu autor przywołuje to określenie w rozumieniu narożnej dobudówki (zwykle występującej w liczbie 2 lub 4, na planie kwadratu lub prostokąta) o charakterze obronnym, a także – niejako przy okazji – urozmaicającej bryłę budynku. *Słownik Języka Polskiego* podaje jednak dwa znaczenia tego słowa:

- „1. «wysunięta narożna część budynku, kryta osobnym dachem»
2. daw. «boczny mały pokój, służący za sypialnię»”³

Drugie znaczenie powróci w dalszej części niniejszego opracowania. Podejmując wątek: choć w tekście *Encyklopedii*... wymienione zostają dwa **dwory alkierzowe** z terenu obecnego województwa łódzkiego (nieistniejące obecnie budynki w Czarnożyłach pod Wieluniem i w Smardzewie pod Sieradzem), to jednak nie należy traktować ich jako „standardu” budowlanego dla regionu. Są to obiekty wielkoskalowe, o wyraźnie rezydencjonalnym charakterze, związane zazwyczaj z zamożnymi fundatorami. **Sołtysówka zarzevska nie mogła przyjąć ani takich wymiarów, ani formy, szczególnie w wieku XVI.**

¹ Z. Gloger, *Encyklopedia staropolska ilustrowana. Tom II D-K*, Wiedza Powszechna, Warszawa 1985, s. 74.

² Tamże, s. 75.

³ <https://sjp.pwn.pl/slowniki/alkierz.html> [dostęp: 8.09.2021 r.]

Kluczową dla naszej analizy częścią rozważań Glogera są wnioski dotyczące **stosowanego do budowy dworów wiejskich budulca**:

„[...] piszący rzecz niniejszą na kilkaset inwentarzy czyli opisów dworów wiejskich z wieku XVI i XVII, które (prawie ze wszystkich województw) czytał lub w zbiorach swoich posiada, zaledwie jeden widział, dotyczący dworu murowanego. Nie przeczymy, że już od XIV wieku murów w Polsce nie brakło, ale były to zamki królewskie, magnackie lub dwory biskupie, ale nie ziemiańskie.”⁴

Gloger poświęca uwagę również **wnętrzom dworków wiejskich**:

„Główne izby czyli sali w staropolskich dworach drewnianych w wieku XVI i XVII wyglądały prawie tak samo, jak w murowanych. Takie same widzimy w jednych i drugich potężne belkowania czyli, jak wówczas nazywano, »piętra«. [...] Przy ścianie, w której były szerokie drzwi wchodowe, znajdował się zwykle wielki piec z kafli zielonych, jako odpowiednich barwą malowanym na ścianach krajobrazom, i tuż przy piecu potężny komin, którego ognisko w długie wieczory jesienne i zimowe oświeślało i rozweselało całą świetlicę czyli salę [...]”⁵

W zachowanych inwentarzach dworku zarzewskiego z XVIII wieku nie zachowały się opisy polichromii ściennych, jednak jak refren powraca informacja o zielonych kaflowych piecach z kominkami, których obecność wyznaczała najważniejsze pomieszczenia w dworze (zwykle izbę gospodarską i czeladną, rzadziej sień czy alkierz). Trwanie pewnych form nie powinno nas zresztą dziwić:

„Tak z inwentarzy powyższych, jak z kilkuset innych, które z wieku XVI i XVII mieliśmy w ręku lub posiadamy, widać jasno, że całe budownictwo dworów wiejskich w dawnej Polsce było od początku drewniane, że rozwijało się powoli, bez żadnej przerwy i epoki przełomowej [...] Szlachta polska ze swoimi pojęciami i tradycjami rdzennie słowiańskimi nienawidziła murów ani pięter, budując wszystko z drzewa i słomy i wierząc głęboko w szkodliwość murów dla zdrowia. [...]”⁶

Odnotować w tym miejscu należy, że – abstrahując od konieczności ogrzania i oświetlenia domostw – wraz z upowszechnieniem się tytoniu i zapalek gwałtownie wzrosło ryzyko zaprószenia ognia. Stąd częste pożary, skutkujące koniecznością wznoszenia nowych obiektów na miejsce starych. Wydaje się, że i w historii zarzewskiego dworku miały miejsce takie dramatyczne zdarzenia – wrócimy do tego w dalszej części tekstu.

Jak wspomniałam na początku tekstu, należy przyjąć, że pierwszy zarzewski dworek był **budowlą parterową**:

„Gdzie zaś nie zmuszał do tego brak miejsca, tam nigdzie piętrowej architektury nie było. Z inwentarzy owczesnych [...] nietylko nie widzimy nigdzie pięter na drewnianych dworach nowych, ale i na starych, które nieraz XV i XIV wieku sięgać mogły.”⁷

Również w *Krótkiej nauce budowniczej Dworów, Pałaców, Zamków podług nieba i zwyczaju polskiego* dwór jako typ zabudowy opisany jest jako budynek parterowy.

Nie eksperymentowano również z **układem pomieszczeń**. Zazwyczaj dworek przedzielony był środkową sienią na dwie części – pańską i czeladną. Im bogatszy właściciel lub zarządca, tym więcej wydzielonych pomieszczeń o funkcjach służebnych wobec głównej

⁴ *Encyklopedia...*, s. 76.

⁵ Tamże, s. 77-78.

⁶ Tamże, s. 82.

⁷ Tamże, s. 83.

części domu – a zatem różnych komórek, składów, izdebek. W biedniejszych dworach największe pomieszczenie „wchłaniało” więcej funkcji, służąc rozmaitym, utylitarnym celom.

Zagadnieniem trudnym jest ustalenie czasu trwania pierwotnej zarzewskiej sołtysówki, zbudowanej dla zasadzcy i sołtysa Macieja Piętki. Powstała ona ok. 4 ćw. wieku XVI. Wydaje się, że istnieje niewielka szansa, by budynek ten przetrwał w niezmienionym kształcie aż do początku XVIII wieku (a zatem ok. 150 lat). Warto prześledzić z uwagą zachowane inwentarze z tego stulecia, które pozwalają nam na odtworzenie obrazu licznych zmian, jakie w stosunkowo niedługim czasie zaszły w obrębie interesującej nas budowli.

Faza II – wiek XVIII-XIX

Wiek XVIII przynosi nam informacje z pięciu inwentaryzacji wsi Zarzew, kolejno z lat 1723, 1729, 1777, 1783 i 1790. Ich oryginalną treść przywołuję w pierwszym załączniku do niniejszego opracowania. W głównym tekście dla większej czytelności posłużę się omówieniami. W drugim załączeniu umieszczam szkicowe propozycje rzutu budynku stworzone na bazie inwentarzy. W trzecim załączniku do opracowania znajduje się zestawienie tabelaryczne danych pozyskanych z archiwaliów.

Na wstępie pragnę przywołać dwa ważne wnioski płynące z pracy dr Głowackiego. Z zachowanych informacji wynika, że **istniejący tutaj przed 1700 rokiem dworek** (być może pierwotny, być może kolejny w tej lokalizacji) **nie przetrwał do 2 ćw. XVIII wieku** – prawdopodobnie zniknął z pejzażu wsi pomiędzy 1723 a 1728 r. Być może stało się to w wyniku zaniedbania, długotrwałej eksploatacji lub pożaru.

Jak się wydaje, ostatnią wzmianką o tym budynku jest opis w inwentarzu z roku 1723, w którym został przywołany dwór z sienią, jedną izbą i komorą, będący w bardzo złym stanie technicznym. Oznaczałoby to, że ostatnią właścicielką istniejącego tutaj prawdopodobnie od XVI lub XVII wieku dworu była „Pani Luszczyński”, po której śmierci w 1723 r. sporządzono inwentarz.

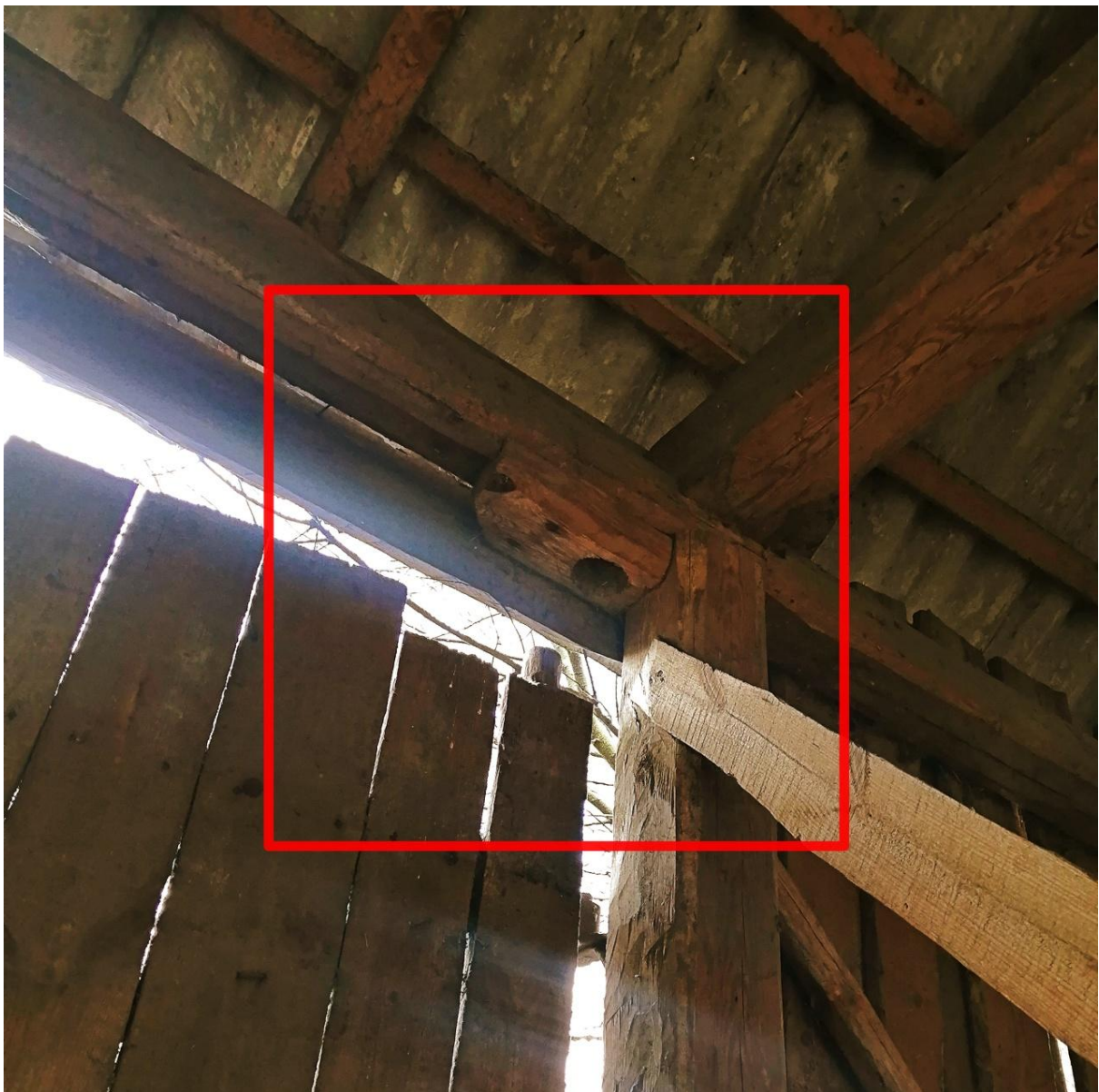
II.A. 1723

Opis sporządzony w 1723 r.⁸ przynosi wiele istotnych informacji, ale też sporo pytań. Na teren sołtysostwa prowadzą wrota na biegunach ujęte w słupy, w dobrym stanie technicznym. Samo ogrodzenie znajduje się jednak w złym stanie i wymaga wymiany na nowe. Na podwórzu z lewej strony widać trzy stare chlewy, spróchniałe, potrzebujące reparacji („wcale” użyte w opisie oznacza w tym kontekście „w całości”). Dwór jest stary. Zarówno ściany, jak i dach potrzebują naprawy. Do sieni z kominem prowadzą drzwi na żelaznych zawiasach z klamką. Z sieni do izby prowadzą drzwi na żelaznych zawiasach z haczykiem i skoblami. W pokoju znajduje się zielony piec kaflowy, który potrzebuje naprawy oraz gliniany, stary, lepiony komin, również do reperacji. Przy piecu stoją dwie ławki. Izbę oświetlają dwa okna w drewnianej oprawie, w złej kondycji. Pod jednym z okien ustawiono kolejną w tym pomieszczeniu ławę. Z dużej izby kolejne drzwi na pojedynczym żelaznym

⁸ Archiwum Diecezjalne we Włocławku, Dobra biskupów kujawsko-pomorskich, sygn. 0030, *INwentarz Woytostwa Rzazewskiego Po JM-ci Pani Luszczyński opisany pro Anno 1723 dies 20 8ber*.

zawiasie, z wrzeczadłem i skoblami (elementy w dobrym stanie technicznym) prowadzą do komory, z której można wyjść przez drzwi na drewnianym biegunie na zewnątrz. Na podwórzu mieści się stara stodoła. Niedaleko stoi chałupa i chlew należące do zagrodnika, oba obiekty pilnie wymagające naprawy.

Większość opisanych elementów jest w złym stanie technicznym, co może wskazywać na długotrwałą eksploatację albo/i niską jakość budulca i prowadzonych prac. Brakuje podanej wprost informacji o materiałach zastosowanych do budowy ścian i dachu dworku, wydaje się jednak, że zasadnym będzie uznanie ścian za drewniane. Co do dachu – mógł być kryty słomą lub gontem. W historii obiektu na nowe wymienione musiały być przynajmniej niektóre drzwi wraz z elementami metalowymi, ze względu na ich strategiczną rolę w zabezpieczaniu majątku i częstą eksploatację. Określenie „na biegunach” odsyła do mniej oczywistej definicji bieguna, czyli „drewna osadzonego obrotowo na pionowych osiach, służącego do zawieszania skrzydeł drzwiowych lub wrót”⁹.

⁹ Ignacy Tłoczek, *Polskie budownictwo drewniane*, Ossolineum, Wrocław 1980, s. 185.

Ilustracja. Biegun w stodole (elementy rozłączone). Budynek na terenie Wólki Kuligowskiej. Fot. Maria Nowakowska.

Ilość pomieszczeń, ich wzajemny układ i wyposażenie buduje w naszej wyobraźni dość ubogi obraz – korytarz, izba z trzema ławami i piecem, przejściowa komórka. Szkicowy rysunek jednego z możliwych wariantów rzutu sołtysówki zamieściłam w Załączniku nr 2.

II.B. 1729

W inwentarzu z 1729 r.¹⁰ opisano bez wątpienia inny obiekt, nowo pobudowany, większy od poprzedniego. To okres związany z zarządem rodziny Bilskich – najpierw Salomei (od 1723 r.), następnie zaś jej syna, Ignacego.

Na ogrodzonym na nowo terenie sołectwa stanął nowy dwór, nakryty nowym dachem, z nowymi drzwiami i oknami. Prowadzą do niego nowe wrota na biegunach drewnianych z furtą, zawieszoną również na biegunach drewnianych. W dworze znalazły się dwie izby i dwa alkierze (zakładam, że w rozumieniu niewielkich pomieszczeń połączonych z głównymi izbami), dogrzewane przez dwa kominy, z których jeden określono jako „wielki”. W izbach znalazły się łącznie trzy nowe, zielone piece kaflowe, koło których postawiono ławy, stojące oprócz tego „wszędzie, gdzie potrzeba”. Okna w obu izbach ujęte są w drewniane ramy; znalazły się tutaj też nowe kominki. Wszystkie drzwi z klamkami i haczykami powieszono na żelaznych zawiasach. Na podwórzu wybudowano nowe obory, osobne stajnie na konie, woły i owce, a także dwie stajenki „na inszy inwentarz”. Za oborami znalazła się stajenka, stary, wyremontowany chlew, a także spichlerz z jedną komorą starą, a drugą nową. Gotowa jest jedna nowa chałupa dla zagrodnika, druga jest na ukończeniu, a trzecia, stara, jest w katastrofalnym stanie technicznym („reparacyi potrzebuje wielkiej”). Oprócz tego stoi tu stara, wyremontowana stodoła. Na terenie znalazły się także dwie sadzawki.

Istotnym zagadnieniem jest występowanie w opisie alkierzy. *Elektroniczny słownik języka polskiego XVII i XVIII wieku*, podobnie jak wspomniany powyżej *Słownik Języka Polskiego*, podaje dwie definicje alkierza:

„1. »górna, narożna część budynku, wysunięta na zewnątrz, narożna dobudówka, wykusz, także balkon, krużganek«

2. »niewielki boczny pokój pełniący różne funkcje (m. in. sypialni, pokoju kobiecego); pokoik przylegający do większego pokoju«¹¹.

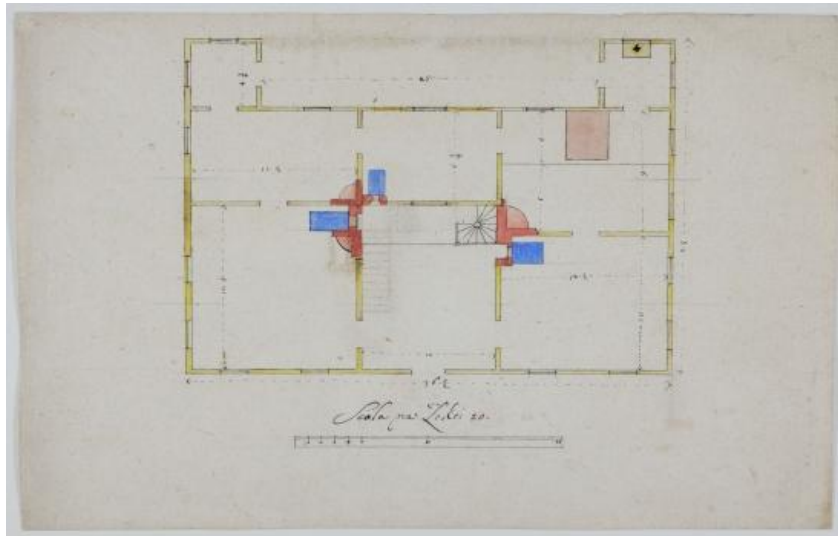
W opisie jest on wymieniony w szeregu pomieszczeń, co w mojej opinii pozwala na zakwalifikowanie użycia w drugim znaczeniu – jako niewielkiego pokoju, przylegającego do większej izby. W XVIII wieku alkierz w rozumieniu narożnej dobudówki o własnym dachu nie pełnił już funkcji obronnej, stał się „ozdobnikiem”, stosowanym zazwyczaj w okazałych, malowniczych założeniach dworskich. W większość znanych nam przykładów miał własne okno lub okna i drzwi, o czym opis w wypadku Zarzewa nie wspomina (okna są tylko w izbach).

Dla porównania można przyjrzeć się dwóm rysunkom Tylmana van Gameren, które są wprawdzie datowane na 4 ćw. XVII wieku (a zatem ok. pół wieku wcześniej, niż opisywany

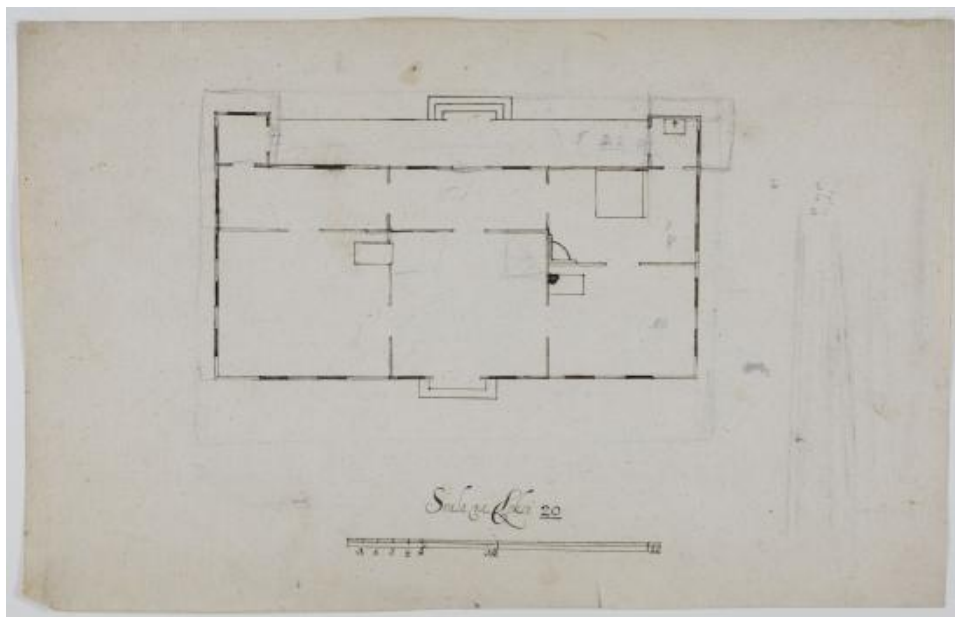
¹⁰ Archiwum Diecezjalne we Włocławku, Dobra biskupów kujawsko-pomorskich, sygn. 0030, *INwentarz Woytostwa Rozrazewskiego spisany in Anno 1729 tak ze y reparacya tegosz Woytostwa*.

¹¹ https://sxvii.pl/index.php?strona=haslo&id_hasla=4916&forma=ALKIERZ#4916 [dostęp: 3.12.2021 r.]

dwór), ale pozwalają zrozumieć logikę projektową założeń dworskich z elementami alkierza/ryzalitu.

Ilustracja. Dwór drewniany do nieokreślonej miejscowości – projekt. Rzut przyziemia. Tylman van Gameren (1632-1706), Gabinet Rycin Biblioteki Uniwersyteckiej w Warszawie.¹²

Ilustracja. Dwór drewniany do nieokreślonej miejscowości – projekt. Tylman van Gameren (1632-1706), Gabinet Rycin Biblioteki Uniwersyteckiej w Warszawie.¹³

Oglądając powyższe rysunki trzeba uświadomić sobie różnicę skali, skomplikowania planu pomieszczeń, a także dużej ilości okien doświetlających niemal wszystkie pomieszczenia. Stąd rysunki te nie mogą być traktowane jako analogia dla dworu z ok. 1729 r.

¹² <http://egr.buw.uw.edu.pl/node/37617> [dostęp: 3.12.2021 r.]

¹³ <http://egr.buw.uw.edu.pl/node/37479> [dostęp: 3.12.2021 r.]

II.C. Brak zabudowy – ok. poł. XVIII w.

Brak zabudowań (oraz osadników) na terenie Zarzewa stwierdza pismo z 1756 r., wysłane przez proboszcza łódzkiego do biskupa włocławskiego. Ponadto w lustracji klucza łódzkiego z 1760 r. pojawia się informacja o tym, że w sołectwie nie ma żadnych zabudowań. Pomiędzy 1730 a 1756 r. wydarzyło się więc coś, co przerwało ciągłość istnienia zabudowy wsi. Wydaje się, że jednym z kluczowych czynników była łupieżcza egzekucja zaległych podatków przez wojsko, co miało miejsce na tych terenach w I poł. XVIII wieku (wedle lustracji z 1760 r. – przez kilkanaście lat poprzedzających lustrację). W takich okolicznościach nietrudno wyobrazić sobie sytuację prowadzącą do zaproszenia ognia – być może to właśnie spowodowało upadek Zarzewa. Bardzo niekorzystną sytuację wsi potwierdza również przerwa w obsadzeniu sołectwa, trwająca – jak się zdaje – co najmniej kilkanaście lat.

II.D. 1777

W 1776 r. zarząd nad Zarzewem obejmują Wojciech i Marianna z Dawidowiczów Puczyńscy, którzy z sołectwem zwiążą swoje losy do 1783 r. Zapewne to właśnie z ich inicjatywy wzniesiono nowy dwór i towarzyszące mu zabudowania. Byłaby to trzecia zarzewska sołtysówka na przestrzeni samego tylko XVIII stulecia.

Wedle opisu z roku 1777¹⁴ budynek „dworu” wykonany był z „drzewa tartego w węgiel budowanego”, czyli z obrobionych bali drewnianych zespolonych na węgiel (czyli wzajemnie zazębionych metodami ciesielskimi) i pokryty gontem. Do sieni prowadziły pojedyncze drzwi na zawiasach-hakach, zabezpieczone zaporą drewnianą. Sufit sieni wyłożony był deskami, nie było jednak specjalnie ułożonej podłogi („podłogi niemasz” – zapewne zastępowała ją po prostu polepa), w pomieszczeniu znajdował się lepiony komin. Po lewej stronie sieni umieszczono dwoje pojedynczych drzwi na zawiasach-hakach; jedno prowadziły do izby, drugie do alkierza (znowu, jak się wydaje, rozumianego jako niewielki pokój – z opisu wynika, że jest to pomieszczenie przejściowe). Te dwa pokoje doświetlało pięć szklonych gomółkami okien w drewnianych ramach (każde okno po 24 gomółki). W izbie i alkierzu zarówno podłoga, jak i sufit były pokryte deskami. Pokoje dogrzewał piec ceglany z kominem lepionym z gliny. Z alkierza drzwi na zawiasach-hakach z wrzeciądzem i skoblami prowadziły do spiżarki o drewnianym suficie (brak informacji o podłodze). Ze spiżarki na zewnątrz prowadziły drzwi na zawiasach-hakach z zaporą drewnianą, nad którymi umieszczono rodzaj nadświetla – „okienko bez szkła”.

Po drugiej stronie sieni znajdowała się izba czeladna z sufitem drewnianym (brak informacji o podłodze), do której prowadziły drzwi na zawiasach-hakach z haczykiem i skoblem. Izbę tę doświetlały dwa oprawne w drewno okna o „drobnych szybach”, a dogrzewał piec z cegły i komin z gliny. Budynkowi towarzyszyły budynki gospodarskie: stodoła z „drzewa kostkowego

¹⁴ Archiwum Diecezjalne we Włocławku, Dobra biskupów kujawsko-pomorskich, sygn. 0030, *Rewizya Miasteczka y Wsiow Klucza Łodzkiego z Opisanem Budynkow y Wszelkich Danin Powinności na Groncie Spisana 1777o*, k. 173.

i rżniętego w węgiel pobudowana”, nakryta słomianym dachem, z wrotami na biegunach z desek, identyczny pod względem konstrukcji i budulca spichlerz oraz kryta słomą stara obora („częścią zdrzewa, częścią z Rzynow [lub "Orzynów" - przyp. autorki] w Słup pobudowana”) z wrotami z desek. Gdy mowa o budulcu budynków gospodarczych należy rozumieć, że część z nich była wykonana z obrobionych bali (kostkowych), z których ścięto korę z warstwą miazgi, łyka i bieli; odpadami tego procesu, czyli „rzynami” lub „orzynami” (zapis jest mało czytelny), czy jak powiedzielibyśmy współcześnie „obrzynami” z kłód można było pokryć zabudowania, zwłaszcza prowizoryczne, takie jak szałas. Stodoła była więc przynajmniej częściowo obita takimi właśnie drewnianymi odpadami.

Opis przynosi nam niezgodność pomiędzy faktami przytoczonymi w części II.C i II.D. Być może doniesienia o braku zabudowy w Zarzewie z połowy XVIII wieku w intencji autorów dotyczyły tylko zabudowy mieszkalnej, nie zaś gospodarskiej. W inwentarzu z 1723 r. wymieniona jest stara stodoła, a w późniejszym o 6 lat dokumencie pojawia się stara, ale odremontowana stodoła – być może chodzi o ten sam budynek. Byłby to najstarszy element zabudowy zarzewskiej, liczący sobie grubo ponad 50 lat (skoro już w 1723 r. był określany jako stary).

II.E. 1783

Kolejnym zarządcą sołectwa był Kazimierz Kaszewicz, który urzędował w latach 1783-1789.

Wedle opisu dworku z roku 1783¹⁵ teren wokół głównego budynku mieszkalnego został częściowo zabezpieczony parkanem z desek – na etapie sporządzania opisu nie był on jeszcze ukończony. Na podwórze prowadziła nowa dwuskrzydłowa brama na słupach o „wielkich drzwiach” z desek, z furtami po obu stronach, zamykana skobami żelaznymi na biegunach. Podobna brama zamykała posesję z drugiej strony, na wyjeździe.

Dwór opisany jest jako istniejący „od kilku lat”. Pojawia się szczegółowa informacja na temat jego konstrukcji: „[budynek] w szacholec rżnięty na cwelach w Zamki pobudowanego”. Ponadto wspomniany jest ryzalit/ganek, nazywany tutaj „wystawkim” (w opisie jest to „wystawek” przed dworkiem). Budynek nakryty był gontem drewnianym – co ciekawe, mimo krótkim metryki dworku zaznaczono, że „znaczney reparcyi potrzebuie”.

W sieni po lewej stronie umieszczono rzeźbione drzwi na zawiasach, prowadzące do izby gospodarskiej z drewnianą podłogą. Pomieszczenie doświetlały dwa okna dwukwaterowe, oprawne w drewno, jedno wychodzące na zachód, a drugie na południe. Rolę elementu grzewczego spełniał kominek murowany z piecem zielonym „formowanym” (zapewne z kafli o zielonym szkliwie/polewie). Z tego pomieszczenia można było wejść przez drzwi na żelaznych zawiasach do izdebki o drewnianej podłodze, z oprawnym w drewno pojedynczym oknem dwukwaterowym. Z izdebki z kolei można było przez drzwi na żelaznych zawiasach wejść do komory.

Po drugiej stronie sieni znajdowała się izba czeladna z komorą, dogrzewane piecem z cegły i lepionym z gliny kominkiem.

Budynkowi dworu towarzyszył pokryty słomą spichlerz (zbudowany również „w Szacholec na Cwelach”), stodoła, wozownia, stajnia (też „szachulcowa”), obora („w słupy i dele”). Na terenie posesji nie było innych domów przeznaczonych do zamieszkania przez ludzi, niż

¹⁵ Archiwum Diecezjalne we Włocławku, Dobra biskupów kujawsko-pomorskich, sygn. 0030, *Rewizya Wujtostwa Rzarzow Eodem Die et Anno* [10 II 1783], k. 199-199v.

dwór. Zostały jedynie ślady („pieciska”) po dwóch wcześniej istniejących tutaj budynkach mieszkalnych.

To najciekawszy, bo najbardziej szczegółowy z zachowanych opisów budynków na terenie Zarzewa. Zdradza dużą świadomość architektoniczną autora, który opisuje różne zastosowane rozwiązania („szacholec”, „w słupy i dele”).

Najistotniejsze jest zrozumienie zastosowanego tutaj określenia „w szacholec rznięty na cwelech w Zamki pobudowanego”. Należy pamiętać, że „szachulec” w XVIII wieku miał szersze pole semantyczne niż obecnie. Warto w tym miejscu przywołać fragment artykułu Zbigniewa Jasiewicza i Antoniego Pelczyka, którzy piszą:

„Omawiając konstrukcję »w słupy i dele« należy parę zdań poświęcić spotykanemu przy niej w źródłach archiwalnych terminowi »szachulec«. W przytoczonym wyżej przypisie występuje on w charakterze materiału zużytego na sumiki. Dysponujemy również wzmiankami bardziej lakonicznymi »kuźnia niska w szachulec, cwele pogniły...« (Wielka Klonia 1761, J. Deresiewicz 1956b, s. 333). Termin szachulec stosowany w wielu pracach etnograficznych na określenie »strychulców«, wydaje się określać w źródłach archiwalnych, zgodnie z interpretacją M. Frankowskiej (1959, s. 17-21), zużyty przy budowie materiał budowlany z rżniętego drewna o określonym przekroju czy wymiarach. Mógł on być równie dobrze zastosowany w konstrukcji sumikowo-łątkowej jak i węglowej. Zatem osiemnastowieczne określenie »kuźnia w szachulec« nie wyjaśnia nam konstrukcji zastosowanej przy wznoszeniu kuźni a jedynie wskazuje na rodzaj zastosowanego materiału.”¹⁶

Podsumujmy najważniejsze informacje. „Szachulec” nie jest typem konstrukcji, a materiałem budowlanym z ciętego drewna. Jak ciętego? W sukurs przychodzi nam Z. Gloger, który – powołując się na ustalenia Kolberga – pisze o chałupach kujawskich: „Ściany chałup budują tu z bali 6-cio calowej grubości zwanych »szachulcami« i mówią »dom w szachulec stawiany«. Podwalinę zowią: przycieś, przyciesie, cweła (z niemieck.).”¹⁷

Być może urzędnik sporządzający inwentarz wywodził się z tamtych terenów lub zdobywał na nich wykształcenie, w efekcie stosując przyswojoną terminologię. Być może funkcjonowała ona szerzej, niż tylko na Kujawach. Opis u Glogera przynosi nam jeszcze jedną informację: „cwele” to belki podwalinowe połączone ze sobą za zamki – a zatem złącza ciesielskie.

Należy więc rozumieć, że dwór wykonany był podobnie jak poprzedni – z bali drewnianych. Czy możemy domyślić się jego konstrukcji? Do najpopularniejszych należały zrębowa oraz sumikowo-łątkowa. W omawianym opisie „szachulcowe” są dworek, stajnia i spichlerz, obora jednak budowana jest „w słupy i dele” (występujące w oboczności również jako „dyle”). Cytowani już autorzy opracowania o kuźniach stwierdzają: „Konstrukcja sumikowo-łątkowa w źródłach archiwalnych nazywana jest zazwyczaj budowaniem »w słupy i dyle«”¹⁸. Skoro więc obora jest sumikowo-łątkowa, pozostałe zabudowania mogły być wzniesione w konstrukcji zrębowej.

¹⁶ Zbigniew Jasiewicz, Antoni Pelczyk, *Kuźnia jako obiekt architektoniczny w krajobrazie wsi wielkopolskiej: od XVIII do XX wieku*, s. 275, wersja online:

https://bazhum.muzhp.pl/media/files/Studia_Lednickie/Studia_Lednickie-r2002-t7/Studia_Lednickie-r2002-t7-s265-293/Studia_Lednickie-r2002-t7-s265-293.pdf [dostęp: 31.10.2021 r.]

¹⁷ Zygmunt Gloger, *Budownictwo drzewne i wyroby z drzewa w dawnej Polsce*, wersja online:

<https://archive.org/details/budownictwodrze00gloggoog/page/n174/mode/2up> [dostęp: 31.10.2021 r.]

¹⁸ *Kuźnia jako obiekt...*, s. 274.

W tekście pojawia się jeszcze jedna informacja, dotycząca formy dworku – wiemy, że poprzedzał go „wystawek”. Jak należy rozumieć to określenie? Ignacy Tłoczek objaśnia „wystawę, wystawkę” jako „podcieniowe skrzydło domu mieszkalnego przyległe do głównego korpusu od strony wejścia z pięterkiem mieszkalnym lub gospodarczym”¹⁹. Głogier pisze: „Dzisiaj w każdej wiosce [...] chaty wiejskie szerokim bokiem do ulicy stawiane, pozbawione wystawek (podsieni szczytowych o 3-ch słupach), są tylko taniem schronieniem robotników. [...] Tenże sam rodzaj wystawek (podsieni), widzimy po miastach murowanych i drewnianych: mieli tam kupczyki skład bezpieczny, przechodnie wygodne i suche chodniki; lecz dziś natomiast wszędzie je zabudować usiłują.”²⁰ „Wystawka” nieraz oznaczała po prostu facjatę, nadbudowę w formie wysuniętego poddasza z oknem i osobnym dachem. Jak widzimy pojęcie to było niejednoznaczne, uzależnione od kontekstu.

Chata z podsieniem trzysłupowym w Glinianie (okolica Mińska mazowieckiego fotografował p. Wińcza).

Ilustracja. Chata z podsieniem przysłupowym. Ilustracja do cytowanej książki *Budownictwo drzewne...*

Gdy jednak popatrzymy na przywołaną w opracowaniu dr Głowackiego *Mapę z Królewskiego Wsie Zarzew albo Rozarzew [!] w Krolewska Intendanturi Łaznowa* (oprac. F. W. Sievert, 1802 r.), zobaczymy budynek z niewielkim ryzalitem przylegającym do sieni od strony elewacji frontowej. Wydaje się więc, że to nie tyle podsień, czyli element „zagłębiony” w bryle budynku, trzymający linię dachu, nie wystający przed lico ściany, co zwykły ganek, wsparty na słupach lub rysiach. Supozycję tę potwierdza inwentaryzacja z 1790 r., która pisze o „wystawku-ganku”. Być może mamy więc do czynienia z połączeniem wystawki z gankiem, tworzącym specyficzny rodzaj dwukondygnacyjnego przedsionka (ganek umieszczony pod facjatą). Nie jesteśmy w stanie odpowiedzieć precyzyjnie na to pytanie.

¹⁹ *Polskie budownictwo drewniane*, s. 191.

²⁰ *Budownictwo drzewne...*, s. 133-134.

Podobnie jak w poprzedniej inwentaryzacji (1777 r.), tak i w tej mamy pewne ślady istnienia starej zabudowy. Inwentaryzacja z 1777 r. ujawnia istnienie starej stodoły (być może pamiętającej początek XVIII wieku), zaś omawiana w tym punkcie (1783 r.) informuje, że – oprócz dworu i budynków gospodarskich – wprawdzie „chałup dla ludzi zadnych niemasz”, ale widać, że przedtem „dwie były, których tylko pieciska się okazują”. Określenie „pieciska” odwołuje się do pozostałości pieców, być może kurnych. Ostatnim dokumentem, w którym wspomniano chałupy dla zagrodników (trzy: starą, nową i jeszcze jedną będącą na ukończeniu) była inwentaryzacja z 1729 r., czyli z czasów zarządu Bilskich. Prawdopodobnie „pieciska” są pozostałościami dwóch z nich.

Podsumowując – dworek, który opisano w inwentaryzacji z 1783 r. był kolejną budowlą tego typu funkcjonującą jako sołtysówka, różną od tych opisanych w trzech wcześniej omówionych dokumentach. Należy zaznaczyć, że pomiędzy budynkiem zinwentaryzowanym w 1777 i 1783 r. pojawiają się podobieństwa, co widać w szkicach w załączniku nr 2. Tym, co pozwala mi myśleć o tych budynkach jako niezależnych od siebie, jest liczba okien i drzwi (zwł. tych prowadzących na zewnątrz, bardziej „wymagających” konstrukcyjnie), wystawka oraz podana na początku opisu z 1783 r. informacja, że budynek dworu jest „od Kilku lat wybudowany”. **Analizując zgromadzone informacje wolno zatem przypuszczać, że „dworek Załęskich”, a raczej ostatni istniejący na Zarzewie dwór, który jest przedmiotem niniejszego opracowania, powstał za czasów Puczyńskich, między 1777 a 1783 rokiem.** Dwór opisany w 1777 r. musiał spłonąć i zostać odbudowany – trudno wyobrazić sobie inne okoliczności, które spowodowałyby zmianę jego formy na przestrzeni tak krótkiego czasu.

W załączniku nr 3 prezentuję zestawienie cech charakterystycznych wszystkich zinwentaryzowanych z XVIII wieku budynków. Zakładam, że inwentaryzacje z roku 1723, 1729, 1777 opisują różne obiekty, zaś te z roku 1783 i 1790 r. opisują ten sam dworek – czwartą sołtysówkę z kolei (w obrębie XVIII stulecia).

II.F. 1790

Kolejnymi zarządcami sołectwa, od 1789 r., zostają Piotr i Anna z Ojżanowskich Załęscy; ich rodzina będzie opiekowała się tym terenem aż do roku 1828. Po tym okresie dworek został rozebrany – być może posłużył do wzniesienia kolejnych budowli, a być może innym celom. Wiadomo jednak, że nie przetrwał dalej niż do końca lat 30. XIX wieku.

Porównując inwentaryzacje z 1783 i 1790 r. możeby być raczej pewni, że Załęscy przejęli i pozostawili bez większych zmian dworek zbudowany za czasów Puczyńskich.

Według opisu z roku 1790²¹ podwórzec otoczony jest nadal nieukończonym parkanem z desek. Na teren prowadzą dwie bramy – wjazdowa i wyjazdowa, obie na słupach, z desek, z furtkami i ze skoblami żelaznymi na biegunach.

Budynek dworu opisany jest jako istniejący od kilkunastu lat, co potwierdza przypuszczenia zawarte w punkcie II.E. W omawianym obecnie opisie powraca jego konstrukcja („szachulec rżnięty na cwelach”), wymieniony jest także „wystawa-ganek”, co również zgadza się z

²¹ Archiwum Diecezjalne we Włocławku, Dobra biskupów kujawsko-pomorskich, sygn. 0030, *Rewizya Woytostwa Rzarzow eodem die et Anno* [31 I 1790], k. 232v-233.

wnioskami płynącymi z inwentaryzacji z 1783 r. Pojawia się także informacja, że cały dach został wymieniony za czasów Kaszewicza, co oznacza, że to nie on wniósł dworek, a jedynie podjął się remontu części istniejącej już tu budowli.

Z wcześniej przytoczonym opisem z 1783 r. zgadza się również wygląd izby gospodarskiej z piecem z zielonych kafli, do której z sieni prowadzą drzwi na zawiasach z zamkiem. Uszczegółowione zostało położenie drzwi prowadzących z dużej izby do izdebki – były one ulokowane na środku ściany, na zawiasach żelaznych. Izdebka miała podłogę drewnianą i jedno dwukwaterowe okno, oprawne w drewno. Z niej drzwi na żelaznych zawiasach prowadziły do komory. Po drugiej stronie bez zmian znajdowała się izba czeladnicza i komora, z piecem z cegły i kominkiem lepionym z gliny.

Budynkowi dworu towarzyszy spichlerz (w szachulec na cwelach), stodoła, wozownia, stajnia (w szachulec, również remontowana przez Kaszewicza), obora (na nowo postawiona i/lub wyremontowana – tekst jest nieczytelny). Poza dworem nie ma innych budynków mieszkalnych, nadal widoczne są jednak ślady po dwóch istniejących tu niegdyś, w których mieszkali zagrodnicy odrabiający pańszczyznę.

W inwentaryzacji z 1783 r. w gronie budynków gospodarczych wymienione zostały: pokryty słomą spichlerz („w Szacholec na Cwelac”), stodoła, wozownia, stajnia (też „szachulcową”), obora („w słupy i dele”). Ta lista pokrywa się z tą umieszczoną w inwentaryzacji z 1790 r.

Dodatkowych informacji o formie budynku mogą dostarczyć archiwalia kartograficzne oraz informacje z lat 90. XVIII w., podane przez Adama Stebelskiego. Ważnym punktem odniesienia jest plan z 1802 r. Widać na nim budynek mieszkalny wyróżniający się od okolicznych chałup usytuowaniem równoległym do drogi oraz niewielkim ryzalitem w centralnej części frontowej elewacji – zapewne gankiem. Wedle ustaleń dr Głowackiego „dworek” liczył 32 stopy długości i 18 stóp szerokości. W zależności od przyjętej miary (stopy staropolskiej lub pruskiej – nie jest to dookreślone), wymiary budynku wynosiłyby ok. 9,5 na 5,3 metrów lub ok. 10 na 5,6 metrów. Można w przybliżeniu wyliczyć, że izba gospodarska, izdebka i komora z lewej strony domu łącznie zajmowały ok. 4 x 5 m; podobnej wielkości była izba czeladnicza i komora z prawej strony. Trudno nazwać taki obiekt okazałym – była to raczej naprawdę skromna sołtysówka.

Na wspomnianym powyżej planie z 1802 r. widoczne są też inne budynki sołectwa zarzewskiego istniejące na przełomie XVIII i XIX w. Dr Głowacki na bazie informacji podanych przez Stebelskiego pisze o dworku, spichlerzu, stodole, oborze, stajni, a w pozostałych budynkach rozpoznaje szopę i dwa domy czeladne, wskazując jednak, że według A. Stebelskiego jeden z nich to chlew z kurnikiem. Być może drugi jest wozownią – tego budynku wspomnianego w inwentaryzacjach z 1783 i 1790 r. brakuje w zestawieniu. Oznaczałoby to, że Załęscy dostawili 2 budynki – dwa domy czeladne albo dom czeladny i chlew z kurnikiem.

II.G. Podsumowanie wniosków płynących z inwentaryzacji XVIII-wiecznych

Jak się wydaje, określenie „dworek Załęskich” należałoby zamienić na „dworek Puczyńskich”. Na bazie porównania posiadanych inwentaryzacji możemy ustalić, że sołtysówka powstała w końcu lat 70. lub w początku lat 80. XVIII wieku, w chwili gdy rodzina Puczyńskich zarządzała Zarzewem. Prawdopodobnie z ich inicjatywy powstały dwa budynki, z których pierwszy uległ katastrofie. Opisywany w inwentaryzacjach z 1783 i 1790 r. dworek

był niewielkim, drewnianym obiektem. Jego wymiary wynosiły ok. 9,5 na 5,3 metrów lub ok. 10 na 5,6 metrów. Prawdopodobnie został on wybudowany z belek drewnianych o przekroju ok. 15,5 cm, w konstrukcji zrębowej. Od frontu poprzedzał go centralnie ustawiony ganek lub ganek z podsieniem, ewentualnie ganek z facjatą. W środku mieściło się sześć pomieszczeń: centralnie ulokowana sień, z której wchodziło się na lewo do izby gospodarskiej, izdebki i komory, a na prawo do izby czeladnej i drugiej komory. Wedle dokumentów pomieszczenia oświetlały 3 okna, umieszczone tylko w lewej części domu – dwa dwukwaterowe w głównej izbie gospodarskiej (wychodzące na zachód i południe) oraz jedno dwukwaterowe w izdebce po lewej stronie sieni. Brakuje informacji o oknach w części czeladnej.

Jak mógł wyglądać zarzewski dworek?

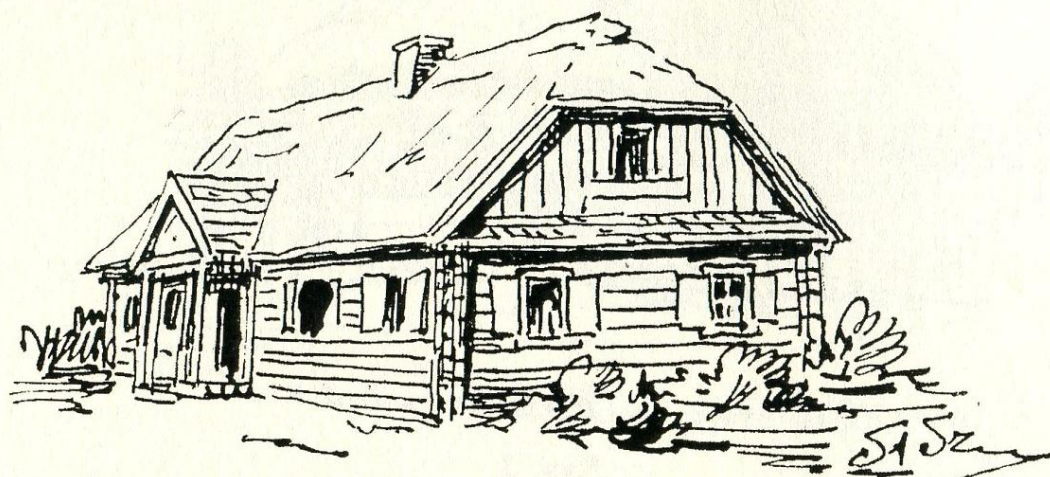
Literatura przedmiotu dostarcza nam licznych przykładów tego, jak wyglądały skromne wiejskie dworki na terenie Polski. Przy każdym zdjęciu w podpisie umieszczam krótki komentarz, wskazujący na podobieństwa i różnice pomiędzy formą dworków znanych z inwentarzy a prezentowanym materiałem zdjęciowym.

Ilustracja. Dawna karczma w Konopnicy w Wieluńskim, Zdjęcie z 1966 r. [w:] Bohdan Baranowski, *Życie codzienne wsi między Wartą a Pilicą w XIX wieku*, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1969. Jest to budynek karczmy, w dodatku w konstrukcji sumikowo-łątkowej, jednak pozwala nam przywołać możliwą formę pierwotnie istniejącego dworku, prawdopodobnie nakrytego słomą.

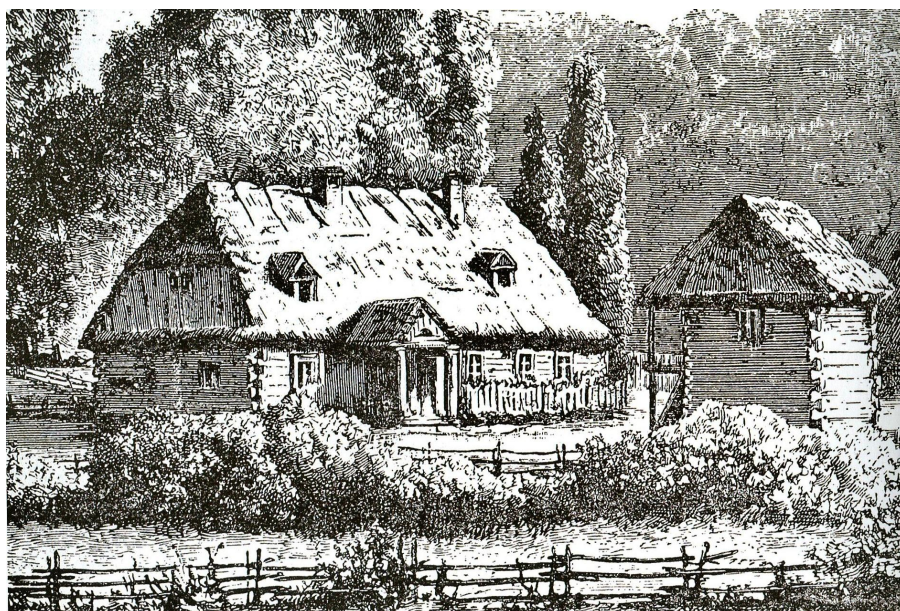
Ilustracja. Kruki, dworek [Żmudź, powiat szawelski, rossieński] [w:] *Materyały do architektury polskiej. Tom I. Wieś i miasteczko*, Wydawnictwo Towarzystwa Opieki nad Zabytkami Przeszłości nakładem Gebethnera i Wolffa, Warszawa 1916. Choć prezentowany przykład jest odległy terytorialnie od Zarzewa, warto zwrócić uwagę na rozwiązania konstrukcyjne, dach kryty słomą, wystawkę-ganek (choć ozdobiony śparogami, których nie spodziewam się znaleźć w sołtysówce) oraz parkan. Widoczne rozwiązania pozwalają sobie wyobrazić elementy pochodzące zarówno z I, jak i II fazy rozwoju dworku na Zarzewie.

Dworek zaściankowej szlachty
w pow. Nowogrodzkim.

Rys. 5.

Ilustracja. Dworek zaściankowej szlachty w powiecie nowogrodzkim [w:] Stefan Szyller, *Czy mamy polską architekturę? Sześcioksiąg o architekturze polskiej* [reprint wydania z 1916 r.], Wydawnictwo Gra_fika, Warszawa 2012. Brakuje nam informacji o formie dachu sołtysówki – czy był to dach dwuspadowy, czterospadowy, naczółkowy (jak na powyższej ilustracji)? Prezentuję obiekt, by pokazać naczółkowy typ dachu, w tym wypadku słomianego (którego spodziewam się na pierwszej istniejącej na Zarzewie sołtysówce).

Ilustracja. Zaosie. Skromny, drewniany dwór, miał krytą strzechą naczółkowy dach. W tym urodził się Adam Mickiewicz. [w:] Maciej Rydel, *Dwór – polska tożsamość*, Wydawnictwo Zysk i S-ka, Poznań 2012. Obiekt w niewielkim stopniu zbliżony do sołtysówki – przede wszystkim wielokondygnacyjny, z portykiem przesuniętym na drugą oś. Zgadza się jednak

konstrukcja zrębowa, odnaleźć można też punkty styeczne (położenie niektórych okien, forma wystawki-ganku).

Ilustracja. Widok chałupy Branickiej w Dziekanowicach [w:] Marian Magdziak, *Od chłopskiej chałupy do domu współczesnego rolnika*, Politechnika Łódzka, Łódź 2020. Dobrze widoczny jest czterospadowy dach pokryty gontami (choć według mnie za wysoki jak na sołtysówkę) i wystawka-ganek dostawiona do frontowej elewacji.

Ilustracja. Widok chałupy Pieniążka w Boleniu [w:] Marian Magdziak, *Od chłopskiej chałupy do domu współczesnego rolnika*, Politechnika Łódzka, Łódź 2020. Zdjęcie przedstawia dom w konstrukcji zrębowej, z wyraźnie zaakcentowaną ścianą dzielącą pomieszczenia po lewej części domu. Takie rozwiązanie było prawdopodobnie zastosowane we wszystkich

zarzewskich dworach. Zwraca uwagę słabe doświetlenie części parteru – pojedynczym oknem. To również pasuje do naszych ustaleń. Do budynku dostawiona jest wystawka wsparta na słupach z przewiązkami. Być może właśnie taka (choć pewnie skromniejsza) znajdowała się w dworcu ufundowanym przez Puczyńskich. To, co różni chałupę od sołtysówki, to niewielkie okienko wprawione w pokrytą gontami połąć dachu. Nie zachowała się informacja o użytkowym poddaszu zarzewskiego domu, stąd należy raczej wyobrażać sobie mniej stromy, niższy dach.

Ilustracja. Janowiczki, dwór [powiat miechowski] [w:] *Materyały do architektury polskiej. Tom I. Wieś i miasteczko*, Wydawnictwo Towarzystwa Opieki nad Zabytkami Przeszłości nakładem Gebethnera i Wolffa, Warszawa 1916. Zdjęcie niskiej jakości, jednak wydaje się, że budynek poprzedza podsień i portyk na słupach. Wydaje się, że ten obiekt – dość skromny – mógłby stanowić dobrą analogię dla rozwiązań sołtysówki z końca XVIII wieku (choć nie można być pewnym konstrukcji, a okna są liczniejsze i wydają się sześciokwaterowe, a nie dwukwaterowe).

Ilustracja. Dworek „Koryznówka,” w Nowym Wiśniczu [w:] Grażyna Ruszczyk, *Architektura drewniana w Polsce*, Wydawnictwo Sport i Turystyka – MUZA S.A., Warszawa 2009. Ściany dworku są szalowane, co nie pozwala nam na porównanie konstrukcji, jednak pod względem skali, zastosowanych elementów i materiałów obiekt ten stanowi dobre źródło wyobrażeń o ostatniej formie sołtysówki, która jednak miała mniej okien.

Ilustracja. Dom w Suchedniowie [w:] Grażyna Ruszczyk, *Architektura drewniana w Polsce*, Wydawnictwo Sport i Turystyka – MUZA S.A., Warszawa 2009. Wydaje się, że pokazany na

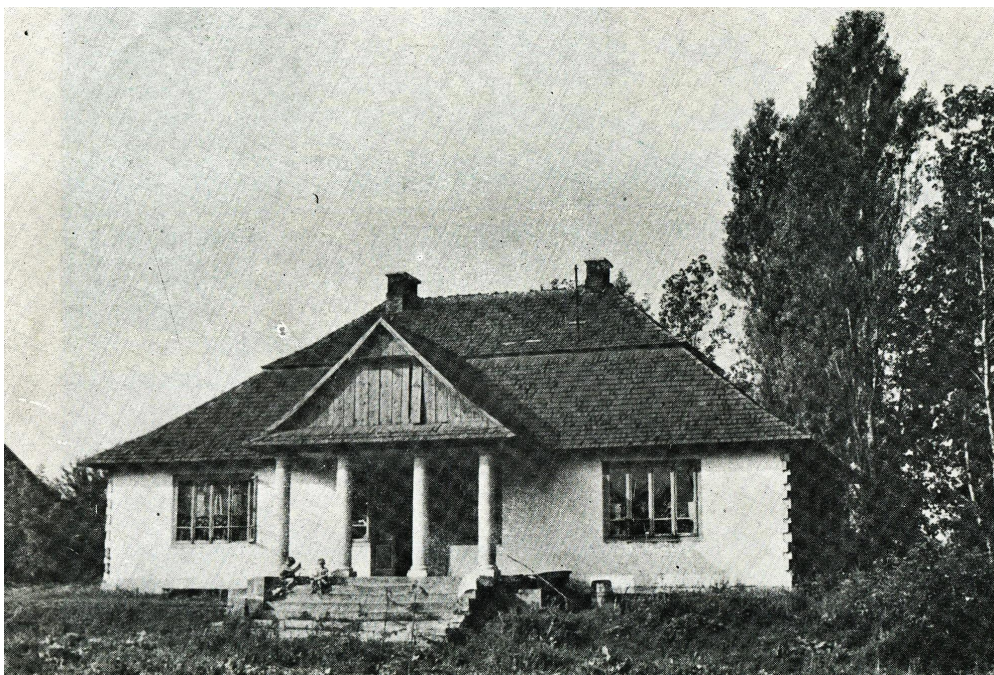
zdjęciu obiekt jest jedną z lepszych analogii dla sołtysówki. Szczególnie interesująca jest forma wystawki-ganku, w której rzeczywiście widać kontaminację dwóch elementów. Nie zachowały się jednak wiadomości o szalowaniu zarzewskiego dworku czy okiennicach. Nie zgadza się też liczba okien, pokrycie dachu i ogólne wymiary budynku.

Ilustracja. Zabudowa wsi Klon [w:] Grażyna Ruszczyk, *Architektura drewniana w Polsce*, Wydawnictwo Sport i Turystyka – MUZA S.A., Warszawa 2009. Wydaje się, że pierwszy i trzeci dom z prawej strony dobrze oddają skalę sołtysówki, być może również formę wystawki-ganku. Zbliżone są też wymiary. To, co się nie zgadza, to pokrycie dachu i szalunek (na pierwszym budynku, trzeci z kolei jest jej pozbawiony).

Ilustracja. Domek przyziemny na Zwierzyńcu z ganeczkiem o słupach drewnianych. Ganeczek ma okap i przyczółek od przodu; górą pazdur. [w:] Jan Sas Zubrzycki, *Skarby architektury w Polsce. Tom IV* [reprint wydania z 1909-16 r.], Wydawnictwo Print Group Sp. z o.o., Szczecin 2015. Prezentuję obiekt ze względu na ganek, pokrycie dachu oraz zbliżoną skalę obiektu, jednak występują różnice w obrysie, oknach w parterze i na poddaszu oraz ornamentyce (dekoracyjny pazdur na szczycie dachu ganku).

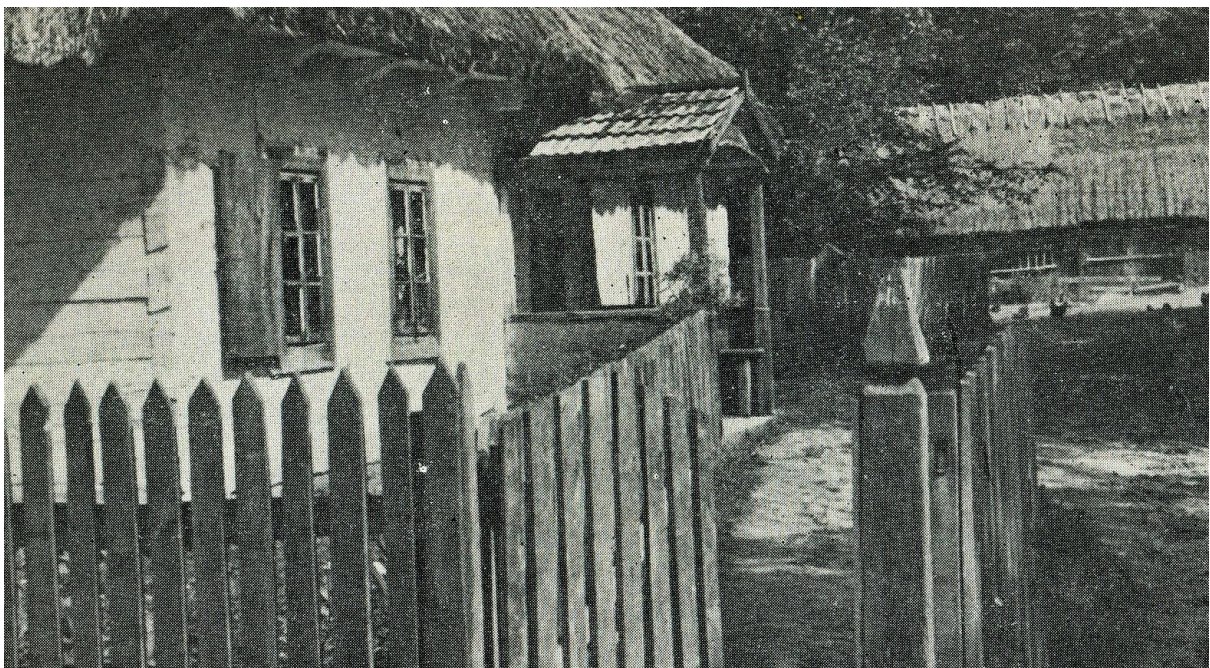

Ilustracja. Sitaniec, woj. zamojskie. Dworek z pocz. XIX wieku [w:] Ignacy Tłoczek, *Polskie budownictwo drewniane*, Wydawnictwo Ossolineum, Wrocław 1980. Dom jest o kilka dekad

młodszy od ostatniej sołtysówki, nakryty jest też wysokim, łamanym dachem, czego nie należy się spodziewać po budynku zarzewskim. Dobrze jednak widać elementy konstrukcji zrębowej. Zbliżona jest ilość okien i wymiary domu.

Ilustracja. Jeden ze skromnych drewnianych dworów, jakich były setki we wschodniej Polsce. Fotografia z pocz. XX wieku [w:] Maciej Rydel, *Dwór – polska tożsamość*, Wydawnictwo Zysk i S-ka, Poznań 2012. Fotografia przedstawia budynek prawdopodobnie znacznie młodszy od zarzewskiego, wyższy, wielokondygnacyjny, o (zapewne) bardziej skomplikowanej bryle dachu (w dodatku krytego strzechą). A jednak forma wystawki-ganku, powierzchnia, sposób doświetlenia pomieszczeń – to wszystko wydaje się być bardzo bliskie rozwiązaniom zastosowanym w Zarzewie.

Ilustracja. Miłkowice-Janki, woj. białostockie. Typowy dworek drobnoszlachecki na Podlasiu [w:] Ignacy Tłoczek, *Polskie budownictwo drewniane*, Wydawnictwo Ossolineum, Wrocław 1980. Zbliżenie na dwór kryty wprawdzie strzechą, ale w zrębowej konstrukcji i poprzedzony wystawką-gankiem. Dobrze oddaje wymiary i wysokość sołtysówki, ma jednak więcej okien. Pozwala też zauważyć, że różnice pomiędzy dworkiem a chałupą mogły być stosunkowo niewielkie – tak zapewne było w wypadku dworku Zarzewskiego.

Wśród istniejących na terenie województwa łódzkiego obiektów trudno znaleźć dobrą analogię dla sołtysówki. Istniejące tutaj drewniane dwory – nawet jeśli pamiętają XVIII wiek – mają zupełnie inną skalę i wystawność.

Ilustracja. Dworek w Kutnie. Fot. Maria Nowakowska. Nieco młodszy i wielokrotnie większy od zarzewskiego, pokryty ozdobnym szalunkiem w formie boniowania, z dachem krytym blachą.

Ilustracja. Dwór w Wodzieradach, elewacja południowa, I poł. XIX wieku. Zdjęcie użytkownika Ewanmnp z serwisu Wikipedia. Przepiękny obiekt, jednak zdecydowanie zbyt okazały.

Ilustracja. Dwór w Miłonicach, wzniesiony na początku XVIII wieku z bali modrzewiowych, oszalowany. Zdjęcie z serwisu kultura.lodz.pl. Ponownie – zupełnie nie ta skala i bogactwo wykończenia.

Ilustracja. Dwór w Uniejowie, koniec XIX wieku. Fot. Maria Nowakowska. Budynek o sto lat młodszy i znacznie większy od zarzewskiego, jednak z podobnymi rozwiązaniami formalnymi w zakresie pokrycia dachu i poprzedzenia wejścia wystawką-gankiem. Różnice w konstrukcji (sumikowo-łątkowa), zdobnictwie, skali.

Ilustracja. Skan przy Muzeum w Łowiczu. Chata bogatego chłopa z XVIII wieku. Formalnie prostsza, choć pod względem powierzchni większa od sołtysówki. Częściowo w konstrukcji zrębowej, częściowo w sumikowo-łątkowej.

Ilustracja. Prawdopodobnie XX-wieczna chałupa w Wólce Kuligowskiej. Pod względem wielkości, części konstrukcji i poprzedzenia wystawką zbliżona do sołtysówki.

Bibliografia

Archiwalia

Archiwum Diecezjalne we Włocławku, Dobra biskupów kujawsko-pomorskich, sygn. 0030,

INwentarz Woytostwa Rżazewskiego Po JM-ci Pani Luszczyński opisany pro Anno 1723 dies 20 8ber.

Archiwum Diecezjalne we Włocławku, Dobra biskupów kujawsko-pomorskich, sygn. 0030,

INwentarz Woytostwa Rżazewskiego spisany in Anno 1729 tak ze y reparacya tegosz Woytostwa.

Archiwum Diecezjalne we Włocławku, Dobra biskupów kujawsko-pomorskich, sygn. 0030, *Rewizya Miasteczka y Wsiow Klucza Łódzkiego z Opisaniem Budynkow y Wszelkich Danin Powinności na Groncie Spisana 1777o.*

Archiwum Diecezjalne we Włocławku, Dobra biskupów kujawsko-pomorskich, sygn. 0030, *Rewizya Wujtostwa Rżarzow Eodem Die et Anno [10 II 1783].*

Archiwum Diecezjalne we Włocławku, Dobra biskupów kujawsko-pomorskich, sygn. 0030, *Rewizya Woytostwa Rżarzow eodem die et Anno [31 I 1790].*

Opracowania drukowane

Bohdan Baranowski, *Życie codzienne wsi między Wartą a Pilicą w XIX wieku*, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1969.

Aleksander Brueckner, Karol Estreicher, *Encyklopedia Staropolska. Tom I. A-E* [reprint wydania z 1937 r.], Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1990.

Józef Burszta, *Od osady słowiańskiej do wsi współczesnej*, Ossolineum, Wrocław 1958.

Zygmunt Gloger, *Encyklopedia staropolska. Tom D-K* [reprint wydania 1900-1903], PW "Wiedza Powszechna", Warszawa 1985.

Franciszek Kopkowicz, *Ciesielstwo polskie*, Wydawnictwo Arkady, Warszawa 1958.

Marian Magdziak, *Od chłopskiej chałupy do domu współczesnego rolnika*, Politechnika Łódzka, Łódź 2020.

Kazimierz Mokłowski, *Sztuka ludowa w Polsce* [reprint wydania z 1903 r.], Wydawnictwo Graf_ika, Warszawa 2016.

Materyały do architektury polskiej. Tom I. Wieś i miasteczko, Wydawnictwo Towarzystwa Opieki nad Zabytkami Przeszłości nakładem Gebethnera i Wolffa, Warszawa 1916.

Grażyna Ruszczyk, *Drewno i architektura. Dzieje budownictwa drewnianego w Polsce*, Wydawnictwo Arkady, Warszawa 2014.

Grażyna Ruszczyk, *Architektura drewniana w Polsce*, Wydawnictwo Sport i Turystyka – MUZA S.A., Warszawa 2009.

Maciej Rydel, *Dwór – polska tożsamość*, Wydawnictwo Zys i S-ka, Poznań 2012.

Jan Sas Zubrzycki, *Polskie budownictwo drewniane* [reprint wydania z 1916 r.], Wydawnictwo Grafika, Warszawa 2021.

Jan Sas Zubrzycki, *Cieśla polski. Zeszyty I-V* [reprint wydania z 1915-16 r.], Wydawnictwo Grafika, Warszawa 2020.

Jan Sas Zubrzycki, *Skarby architektury w Polsce. Tomy I-IV* [reprint wydania z 1909-16 r.], Wydawnictwo Print Group Sp. z o.o., Szczecin 2015.

Stefan Szyller, *Czy mamy polską architekturę? Sześcioksiąg o architekturze polskiej* [reprint wydania z 1916 r.], Wydawnictwo Grafika, Warszawa 2012.

Ignacy Tłoczek, *Polskie budownictwo drewniane*, Wydawnictwo Ossolineum, Wrocław 1980.

Źródła internetowe

<http://egr.buw.uw.edu.pl/node/37479> [dostęp: 03.12.2021 r.]

<http://egr.buw.uw.edu.pl/node/37617> [dostęp: 03.12.2021 r.]

Zygmunt Gloger, Budownictwo drzewne i wyroby z drzewa w dawnej Polsce, wersja online: <https://archive.org/details/budownictwodrze00gloggoog/page/n174/mode/2up> [dostęp: 31.10.2021 r.]

Zbigniew Jasiewicz, Antoni Pelczyk, *Kuźnia jako obiekt architektoniczny w krajobrazie wsi wielkopolskiej od XVIII do XX wieku*, wersja online:

https://bazhum.muzhp.pl/media/files/Studia_Lednickie/Studia_Lednickie-r2002-t7/Studia_Lednickie-r2002-t7-s265-293/Studia_Lednickie-r2002-t7-s265-293.pdf [dostęp: 31.10.2021 r.]

<https://sjp.pwn.pl/slowniki/alkierz.html> [dostęp: 8.09.2021 r.]

https://sxvii.pl/index.php?strona=haslo&id_hasla=4916&forma=ALKIERZ#4916

[dostęp: 03.12.2021 r.]

Załącznik 1. Treść XVIII-wiecznych inwentaryzacji

Oryginalne opisy dworku i towarzyszącej mu zabudowy zawarte w dokumentach archiwalnych należących do Archiwum Diecezjalnego we Włocławku (zespół: Dobra biskupów kujawsko-pomorskich):

- zapisy stworzone przez autorkę niniejszego tekstu: 1723, 1729;
- zapisy stworzone przez dr Jerzego Głowackiego: 1777, 1783, 1790.

Rok 1723:

*INwentarz Woytostwa Rzazewskiego Po JM-ci Pani Luszczyński opisany pro Anno 1723
dies 20 8ber*

„Do Dworu wiażd wrota na biegunach wstupy wrota dobre, Na podworzu na lewey ręce chlewow trzy spruchni ale wcale złe, Item chlewow dwa które poprawy potrzebią.

Dwor stary wchodząc do sieni, drzwi na żelaznych zawiasach z klamką w tej sieni kumin, wcale Zły i z tej sieni idąc do Izby drzwi na żelaznych zawiasach y chaczykiem y z skoblami, w tej Izbie piec zielony naprawy potrzebuie, o kole tego pieca ławek dwie, w tej Izbie kumin stary z gliny ulepiony naprawy potrzebuie okna dwa w drewno oprawne tak że naprawy potrzebią, ława pod oknem jedna, z tej Izby do komory drzwi na jednej Zawiasie, wrzeczadz z [s]koblami dobry, z tej komory drzwi na podworze na drewnianym biegunie. Na tym Dworze dach wcale Zły y sciany naprawy potrzebią. Stodoła stara z dwiema samsiekami naprawy potrzebuie. Okolo tego Woytostwa wszystko złe. Ogrodzenie trzeba nowo grodzić. Grunta do tegorż Woytostwa należące łan ieden. [...] Chałupa i Chlew u tegorż Zagrodnika złe.”

Rok 1729:

INwentarz Woytostwa Rozrazewskiego spisany in Anno 1729 tak ze y reparacya tegosz Woytostwa

„1mo Dwór nowy z dachem nowym y ze wszystkim Zamknięciem.

2do Wrota do tegosz Dworu nowe na biegunach drewnianych y forta także na biegunach drewnianych.

3tio We Dworze Izby dwie. Alkierzow dwa kominów dwa ieden wielki. W tych ze Izbach piecow trzy kaflowe zielone nowe wedle tych ze piecow Ławy w około y wszędy są gdzie potrzeba. Okna we dwóch Izbach w drewno drzwi wszędy na żelaznych Zawiasach z klamką y chaczykami kuminki tak ze w Izbach nowe.

4ro Obory wokoło pobudowane w których oborach staynia na konie, dr[u]ga na woły, trzecia na Owce, y inne na inszy Inwentarz dwie stajenki.

5to Za temi Oborami stayenka na koni parę y chlew na Inwentarz, stary ale reparowany.

6to Spichlerz z jedną komorą starą a druga komora niska pobudowana na gruncie Woytowskim.

7mo Sadowek małych dwie wystawianych [?]

8vo Tosz Woytostwo w około nowo ogrodzone.

9no Chałupa nowa już się pobudowała chłopu ze wszystkim druga chałupa do tego Woytostwa stara reparacyi potrzebuie wielkiej.

10mo Stodoła we Dworze stara tylko ze nowo reparowana ze wszystkim. [...] Chałupa trzecia nowa tylko ieszcze niedokonczona.”

Rok 1777:

*Rewizya Miasteczka y Wsiow Klucza Łodzkiego z Opisaniem Budynkow y Wszelkich Danin
Powinności na Groncie Spisana 1777o*

„Folwark w Rozrazewie.

Ten na Woytostwie przyłączonym do Folwarku Łódzkiego zdrzewa tartego w węgiel budowany, gontami pokrytey do którego wchodząc Sień do niey Drzwi pojedyncze na Zawiasach-hakach z Zaporą drewnianą, wniesy komin Lepiony, połap z tarcic, podłogi niemasz, po lewey ręce Izba z Alkierzem, do nich Drzwi pojedynczych na Zawiasach hakach Dwoie. w nich Okien pięć wdrzewo Osadzonę każde w Szyb Okrągłych 24. połap y podłoga ztarcic. Piec zcegły, komin kopiasty zgliny lepiony. z Alkierza Spizarka do niey drzwi na Zawiasach hakach zWrzeciądzem y Skoblami. Item natył na Zawiasach hakach z Zaporą drewnianą nad ktoremi Okienko bez Szkła, połap ztarcic. naprzeciwko. Izba druga czeladna Drzwi doniey na Zawiasach hakach zhaCzykiem y skoblem. Okien w Szyby Drobne wdrewno Osadzonych dwa Piec zCegły. komin kopiasty zgliny. połap ztarcic. Stodoła oiednym Klepisku y dwóch Zasiakach zdrzewa kostkowego y Rzniętego w węgiel pobudowana Snopkami pokryta. do ktorey Wrota podwoyne z tarcic na biegonach zWrzeciądzem y Skoblami iedne drugie zporęczą na kolek do Zamykania w iednym Zasiaku Szpichlerek ztakiegosą Drzewa przeforsztowany do ktorego Drzwi na Zawiasach hakach z Wrzeciądzem do kludki, połap y podłoga z tarcic. Obora na Bydło Stara częścią zdrzewa, częścią z Rzynow w Słup pobudowana pod posZyciem Słomianym do niey DrZwi, z tarcic z Zasuwą drewnianą do Zamykania."

Rok 1783:

Rewizya Wujtostwa Rzarzow Eodem Die et Anno [10 II 1783]

„Wchodząc ze Wsi na podworze brama we [s]łupy robotą Ciesielską nowo wystawiona, u Ktorey drzwi Wielkie z desek, y forta po kazdey stronie takowaz robotą do Ktorey zamknięcie z Skoblami zelaznemi na biegunach, do Wyiazdu takowaz brama postawiona, oparkanie w deski y z obierkami częściami dane, y niezupełnie dokonczone. Wchodz[ąc] do Dworu od Kilku lat wybudowanego, w Szacholec rznięty na cwelach w Zamki pobudowanego, Wystawek przed Ktorem, drzwi ze Sieni [po] lewey Stronie do Izby Gospodarskiej Snycerską robotą na zawiasach z...[?] podłoga ztarcic w tey we dwie Kwatery iedno na południe drugie [na] Zachod w drzewo opravne, Kominiek murowany Z picem Zielonym formowanym grzejącym y z izdebką, z tey izdebka do ktorey drzwi na Zelaznych Zawiasach, podłoga ztarcic okno w dwie Kwatery iedno w d[rze]wo opravne, z tey drzwi na zelaznych zawiasach do komory, podr[ugiej] Stronie Czelaadna Izba y Komora, piec z cegły Kominiek lepiony. D[ach] cały z guntow [gontów] znaczney reparacyi potrzebuie. Spiklerz przy dwo[rze] niedaleko w Szacholec na Cwelach Zgornym y niszszym sypaniem do k[tórego] drzwi na zawiasach zelaznych znalezającym zamknięciem, pokryty słomą. St[odoła] o iednym bojowisku, przy Stodole wozownia przy stawiona w dobrej porze st[ajnią] na przeciw Dworowi w szacholec, obora w słupy y dele przed kilku lat Staw[iane] pokryte słomą. Chałup dla ludzi zadnych niemasz, ani innych budink[ów] lubo przedtym dwie były, Ktorych tylko pieciska się okazuią, y z tych dwaj [zagro]dnicy podwa dni Pańszczyznę odrabiali, role do tychże zpusztoszonych chałup ma trzyma[ć] Wujtostwo Ktore są przyległe temuz gruntowi y łączki [...]."

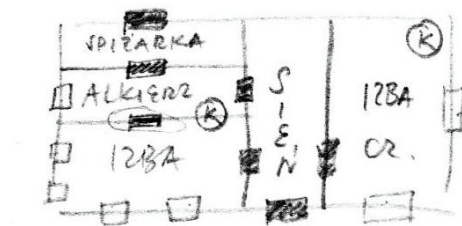
Rok 1790:

Rewizya Woytostwa Rzarzow eodem die et Anno [31 I 1790]

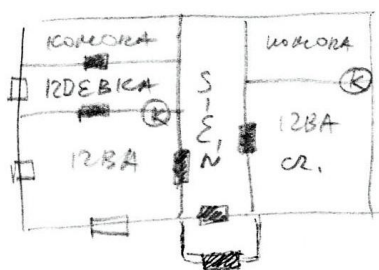
Załącznik 2. Szkice prezentujące jedną z wielu możliwych form rzutu budynku dworu.

Hand-drawn circuit diagram of a vacuum tube radio receiver. The diagram shows a power supply section on the left with a transformer and a 12BA tube. The main section contains a 12BA tube, a 12BN tube, and a 12BE tube. Various components like resistors, capacitors, and a speaker are indicated with handwritten labels and symbols.

1777

1783 i 1790

Opracowanie powstało jako efekt zadania *Dwór Szlachecki Załęskiego – poszukiwanie zaginionego Zarzewa*, dzięki finansowaniu z VII edycji budżetu obywatelskiego Miasta Łodzi.

Tekst: Maria Nowakowska

Korekta: Maria Nowakowska

Koordinacja projektu: Maria Nowakowska

Kwerenda źródłowa: Jerzy Głowacki, Maria Nowakowska, Piotr Strzemieczny

Realizator zadania: Fundacja 2035.

Załącznik 3. Tabela porównawcza – zestawienie informacji pochodzących z zachowanych opisów dworków z XVIII wieku.

Rok	1723	1729	1777	1783	1790
Stan ogólny budynku	Stary budynek wymagający licznych napraw.	Dwór nowy z nowym dachem i nowymi wszystkimi zamknięciami – zapewne w rozumieniu drzwi i okuć.	Budynek drewniany kryty gontem.	Nowy dwór wybudowany kilka lat wcześniej (ergo koniec lat 70. XVIII wieku), z „wystawkiem” – podsienią, gankiem lub/i facjatą.	Dwór wybudowany przed kilkunastu laty (ergo koniec lat 70. XVIII wieku) z „wystawą gankiem” – być może gankiem z facjatą, pod którą mieszczą się drzwi do sieni.
Ogrodzenie terenu i bramy wjazdowe	Wrota na biegunach ujęte w słupy, w dobrym stanie. Samo ogrodzenie dookoła wójtostwa w złym stanie, wymagającym naprawy.	Nowe wrota na biegunach drewnianych z furtą na biegunach drewnianych. Teren wójtostwa zyskał nowe ogrodzenie.	Brak informacji.	Nowa brama wjazdowa, jak wynika z opisu dwuskrzydłowa, ujęta w słupy, z wielkimi wrotami z desek i z furtami z obu stron, na biegunach, ze skoblami żelaznymi. Identyczna brama wjazdowa z drugiej strony posesji. Ogrodzenie z desek i „obierek”, częściowo wybudowane, ale nie ukończone.	Brama wjazdowa na podwórze ujęta w słupy, skrzydła drzwi z desek i także furta, zamknięcie skoblami żelaznymi na biegunach. Identyczna brak wyjazdowa. Parkan posesji z desek i obierek, obejmuje tylko część terenu.

Informacje o konstrukcji	Brak informacji. Ściany budynku znajdują się w złym stanie, wymagają naprawy.	Brak informacji.	Dworek budowany z drzewa tartego w węgiel.	Dworek „w szachulec rżnięty na cwelach w zamki pobudowany” – z obrobionych bali, na belkach podwalinowych, szczepionych na końcach na zamki ciesielskie.	Dworek „w szachulec rżnięty na cwelach” – z obrobionych bali, na belkach podwalinowych, szczepionych na końcach na zamki ciesielskie.
Obecność ganku/facjaty	Brak informacji – prawdopodobnie nieobecny.	Brak informacji – prawdopodobnie nieobecny.	Brak informacji – prawdopodobnie nieobecny.	Budynek ma „wystawek” – ganek, facjatę i/lub podsień.	Budynek ma „wystawę-ganek”, czyli prawdopodobnie ganek z podsieniem lub po prostu ganek.
Rodzaj dachu	Brak informacji o budulcu, dach podobnie jak ściany znajduje się w złym stanie.	Nowy dach.	Kryty gontem, w złym stanie technicznym.	Dach z gontów w złym stanie technicznym.	Nowy dach.
Drzwi wejściowe	Drzwi na żelaznych zawiasach z klamką.	Prawdopodobnie nowe drzwi i okucia.	Drzwi pojedyncze na zawiasach-hakach z zaporą drewnianą.	Brak informacji.	Brak informacji.
Ogólna ilość pomieszczeń w dworze.	3: sień, izba i komora.	5 [?]: dwie izby, dwa alkierze, prawdopodobnie również sień.	5: sień, dwie izby, alkierz, spiżarka,	6: sień, dwie izby – gospodarska i czeladna, izdebka i dwie komory.	6: sień, dwie izby – gospodarska i czeladna, izdebka i dwie komory.
Ogólna ilość okien:	2.	Co najmniej 4.	8.	3.	3.

Informacje o sieni	Znajduje się w niej komin oraz drzwi prowadzące do dwóch pomieszczeń. Być może po lewej stronie drzwi na żelaznych zawiasach z haczykiem i skoblem.	Brak informacji, jednak w opisie przywołuje się drzwi łączące wszystkie pomieszczenia, zakładam więc, że musiał być jakiś wspólny korytarz.	Brak podłogi z desek – prawdopodobnie podłoga z polepy, sufit z desek, w sieni komin gliniany.	Z sieni drzwi z dekoracją snycerską [?] po lewej stronie prowadzą do izby gospodarskiej.	Z sieni drzwi po lewej stronie pojedyncze, na zawiasach z zamkiem, prowadzące do izby gospodarskiej.
Ilość pomieszczeń po lewej stronie sieni	2: duża izba połączona drzwiami z komorą, przez którą można wyjść na podwórze.	Prawdopodobnie 2: izba i alkierz.	3: duża izba, alkierz, spiżarka.	3: izba gospodarska, izdebka, komora.	3: izba gospodarska, izdebka, komora.
Rodzaj i wyposażenie pomieszczeń po lewej stronie sieni	Duża izba z dwoma oknami w drewnianej oprawie (wymagających naprawy), dogrzewana starym kominem oraz piecem z zielonych kafli, przy którym stoją dwie ławki. W pomieszczeniu znajduje się jeszcze jedna ławka, przy oknie. Z dużej izby do komory prowadzą drzwi na pojedynczym żelaznym nawiasie, z wrzeciądzem i skoblami w dobrym stanie. Z komory na podwórze prowadzą	Izba z co najmniej dwoma oknami w drewnianej oprawie, dogrzewana nowym zielonym piecem kaflowym i nowym kominkiem. Przy piecu i „wszędzie, gdzie potrzeba„ stoją ławy drewniane. Pomieszczenie połączone jest prawdopodobnie z sienią oraz z alkierzem drzwiami pojedynczymi na	Jedno drzwi prowadzą z sieni do izby , drugie - z sieni do alkierza . Izbę i alkierz doświetla 5 okien w drewnianej oprawie, ze szkleniem gomółkowym, po 24 gomółki na okno. W izbie i alkierzu podłogi i sufity pokryte deskami. Pomieszczenia ogrzewa piec z cegły i komin lepiony z	Izba gospodarska z drewnianą podłogą, doświetlona przez dwa dwukwaterowe okna ujęte w drewnianą oprawę. Jedno z nich wychodzi na zachód, drugie - na południe. Pomieszczenie dogrzewa kominek murowany z piecem kaflowym zielonym. Z izby drzwi na żelaznych zawiasach prowadzą do izdebki.	Izba gospodarska z podłogą z desek, dwa okna dwukwaterowe, jedno wychodzące na zachód, drugie na południe, opraviane w drewno, czyli w sztabiki (szprosy?). Pomieszczenie wraz z przyległą izdebką ogrzewa piec z zielonych kafli z murowanym kominkiem. Z izby drzwi umieszczone

	drzwi na drewnianym biegunie.	żelaznych zawiasach, z klamką i haczykami.	gliny. Z alkierza można przejść pojedynczymi drzwiami na zawiasach-hakach, z wrzeciędzem i skoblami do spiżarki . Ze spiżarki można wyjść na podwórze przez drzwi pojedyncze, na zawiasach-hakach z zaporą drewnianą, nad którymi umieszczono „nadświetle” – „okienko bez szkła”. W spiżarce sufit wyłożony deskami, brak informacji o podłodze.	Izdebka ma podłogę drewnianą oraz jedno dwukwaterowe okno oprawne w drewno. Z izdebki drzwi na żelaznych zawiasach prowadzą do komory .	na środku ściany na zawiasach żelaznych prowadzą do izdebki z podłogą z desek, doświetlonej 1 dwukwaterowym oknem, oprawnym w drewno. Z izdebki drzwi na żelaznych zawiasach prowadzą do komory .
Ilość okien po lewej stronie sieni	2 okna oprawne w drewno.	2 lub więcej: W izbie znajdują się okna oprawne w drewno (a więc więcej niż jedno), ilość nie została sprecyzowana.	Łącznie 6: 5 okien szklonych gomółkami (po 24 sztuki na okno) w oprawie drewnianej; 1 okno nieszkłone.	3: dwa dwukwaterowe w izbie i jedno dwukwaterowe w izdebce.	3: dwa dwukwaterowe w izbie i jedno dwukwaterowe w izdebce.

Urządzenia grzewcze po lewej stronie sieni	Piec kaflowy zielony wymagający naprawy oraz stary komin gliniany wymagający naprawy.	Łącznie dwa kominy z budynku, z czego jeden „wielki” – prawdopodobnie 1 komin po lewej stronie budynku i 1 po prawej. Kominki w izbach są opisane jako nowe. Łącznie w budynku trzy nowe piece kaflowe zielone, obecnie ich położenie jest niemożliwe do ustalenia.	Piec z cegły i komin lepiony z gliny.	Kominek murowany z piecem kaflowym zielonym.	Kominek murowany z piecem kaflowym zielonym.
Ilość pomieszczeń po prawej stronie sieni	Brak informacji – zakładamy brak pomieszczeń. [?]	Prawdopodobnie 2: izba i alkierz.	1: izba czeladna.	2: izba czeladna i komora.	2: izba czeladna i komora.
Rodzaj pomieszczeń po prawej stronie sieni	Brak pomieszczeń. [?]	Izba z co najmniej dwoma oknami w drewnianej oprawie, dogrzewana nowym zielonym piecem kaflowym i nowym kominkiem. Przy piecu i „wszędzie, gdzie potrzeba” stoją	Z sieni umieszczone po prawej stronie drzwi na zawiasach-hakach z haczykiem i skoblem prowadzą do izby czeladnej . Izba doświetlona jest dwoma oknami z	Izba czeladna i komora ogrzewane piecem ceglanym i lepionym kominkiem.	Izba czeladnicza i komora , ogrzewane piecem ceglanym i lepionym kominkiem.

		ławy drewniane. Pomieszczenie połączone jest prawdopodobnie z sienią oraz z alkierzem drzwiami pojedynczymi na żelaznych zawiasach, z klamką i haczykami.	„szybami drobnymi” oprawionymi w drewno. Pomieszczenie dogrzewa piec ceglany i komin „kopiasty” lepiony z gliny. Sufit pokryty deskami, brak informacji o podłodze.		
Ilość okien po prawej stronie sieni	0 [?]	2 lub więcej: W izbie znajdują się okna oprawne w drewno (a więc więcej niż jedno), ilość nie została sprecyzowana.	2 okna oprawne w drewno, szklone „szybami drobnymi”.	0 [?]	0 [?]
Urządzenia grzewcze po prawej stronie sieni	0 [?]	Łącznie dwa kominy z budynku, z czego jeden „wielki” – prawdopodobnie 1 komin po lewej stronie budynku i 1 po prawej. Łącznie w budynku trzy piece kaflowe zielone, obecnie ich położenie	Piec ceglany i komin „kopiasty” lepiony z gliny.	Piec ceglany i komin lepiony.	Piec ceglany i komin lepiony.

		jest niemożliwe do ustalenia.			
Budynki towarzyszące	Trzy chlewy w złym stanie technicznym, stodoła w złym stanie technicznym, chałupa i chlew zagrodnika w złym stanie technicznym.	Obory ze stajniami na konie, woły i owce oraz dwie stajenki na „inszy inwentarz”. Za oborami stajenka dla koni oraz chlew na inwentarz, stary, ale odremontowany. Spichlerz z jedną komorą starą, a drugą nową. Dwie chałupy dla zagrodników – jedna nowa, druga stara, w bardzo złym stanie technicznym. Trzecia chałupa w budowie. Stodoła stara, reperowana.	Stodoła z drzewa kostkowego i rżniętego w węgiel, nakryta słomą. Spichlerz z tego samego budulca. Stara obora na bydło, częściowo drewniana.	Spichlerz („w szachulec na cwelach” pokryty słomą), stodoła, wozownia (prawdopodobnie w szachulec), stajnia (prawdopodobnie w szachulec), obora (w słupy i dele) sprzed kilku lat, pokryte słomą. Brak innych budynków inwentarskich lub mieszkalnych, choć pozostały ślady po dwóch chałupach zagrodników.	Spichlerz („w szachulec na cwelach” pokryty słomą), stodoła, wozownia, stajnia („w szachulec” i kryta gontem), obora na nowo postawiona i wyreperowana, kryta słomą. Brak innych budynków inwentarskich lub mieszkalnych, choć pozostały ślady po dwóch chałupach zagrodników.
Dodatkowe informacje	Brak.	Dwie małe sadzawki.	Brak.	Brak.	Dachy i stodoła kryte gontem za czasów Kaszewicza.